

अभ्यासः

1. निम्नलिखित प्रश्नों के संस्कृत में उत्तर दीजिए—

- उत्तरम्—** (क) यः मनुष्यः सर्वान् कामान् परित्यज्य स्वात्मनि सन्तुष्टः तिष्ठति स एव स्थितप्रज्ञः उच्यते।
 (ख) यः सुखदुःखे समं तिष्ठति, कस्मिन् अपि आसक्तः न भवति यस्य च रागभयक्रोधादयः नश्यन्ति, स एव स्थितधीर्मुनिरुच्यते।
 (ग) स्थितप्रज्ञः ईश्वरं दृष्ट्वा अर्थात् तस्य साक्षात्कारं कृत्वा विषयादिभ्यः निवर्तते।
 (घ) सांसारिकेषु वस्त्वादिवु आसक्ते भूते सति यदा कामनानां पूर्तिः न भवति तदा क्रोधः जायते।
 (ङ) बुद्धिनाशात् मनुष्यः सर्वनाशं प्राप्नोति।

2. श्लोकों को पूर्ण कीजिए—

- उत्तरम्—** (क) प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्यार्थं मनोगतान्।
 आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते॥
 (ख) विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः।
 रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते॥
 (ग) क्रोधात् भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृति विभ्रमः।
 सङ्गात्सञ्जायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते॥

3. निम्नलिखित वाक्यों को संस्कृत में लिखिए—

- उत्तरम्—** (क) वयं स्व व्यर्थानां कामानां दमनं कुर्याम।
 (ख) स्थितधीः दुःखेषु उद्विग्नः न भवति।
 (ग) बुद्धेः नाशात् मनुष्यः निम्नाम् अवस्थां प्राप्नोति।
 (घ) विषयेभ्यः कामः जायते।
 (ङ) ईश्वरभक्त्याः मनः एकाग्रः भवति।

4. निम्नलिखित शब्दों की विभक्ति और वचन लिखिए—

- उत्तरम्—** शब्दः विभक्तिः वचनम्
 (क) कामान् = द्वितीया बहुवचनम्

(ख) आत्मनि	=	सप्तमी	एकवचनम्
(ग) आत्मना	=	तृतीया	एकवचनम्
(घ) सुखेषु	=	सप्तमी	बहुवचनम्
(ङ) परम्	=	द्वितीया	एकवचनम्
(च) कामात्	=	पञ्चमी	एकवचनम्

5. संधि-विच्छेद कीजिए—

उत्तरम्—	(क) मनोगतान्	=	मनः + गतान्
	(ख) तदोच्यते	=	तत् + उच्यते
	(ग) आत्मन्येवात्मना	=	आत्मनि + एव + आत्मना
	(घ) मुनिरुच्यते	=	मुनिः + उच्यते
	(ङ) रसोप्यस्य	=	रस + अपि + अस्य
	(च) सञ्जायते	=	सम् + जायते

6. निम्नलिखित शब्दों का वाक्यों में प्रयोग कीजिए—

उत्तरम्—	(क) स्व सचिवानाम् उत्तरैः नृपः तुष्टः न अभूत्।
	(ख) क्रोधः अपि विनाशस्य कारणं भवति।
	(ग) अध्यापकं दृष्ट्वा सर्वे छात्राः शान्ताः अभवन्।
	(घ) क्रोधात् सम्मोहः उपजायते।
	(ङ) यदि स्व इन्द्रियाणि न जितानि तु मनुष्यः अन्ते प्रणश्यति।

7. निम्नलिखित शब्दों को शुद्ध कीजिए—

उत्तरम्—	प्रजहाती	=	प्रजाहति	मनौगतान	=	मनोगतान्
	तूष्टः	=	तुष्टः	इस्पृहः	=	स्पृहः
	ऊचयते	=	उच्यते	द्रीष्ट्वा	=	दृष्ट्वा
	क्रौधो	=	क्रोधो	परनश्यति	=	प्रणश्यति

लाभप्रदम् अरण्यम्

2

अभ्यासः

1. निम्नलिखित प्रश्नों के संस्कृत में उत्तर दीजिए—

उत्तरम्—	(क) अरण्यस्य बहवः लाभाः सन्ति; तद्यथा इदम् अस्मभ्यं वनस्पतिम्, औषधिम् ओषजनं च ददाति वन्यजीवन् चापि रक्षति।
	(ख) अर्यते मृगैः इति अरण्यम्।

- (ग) अरण्ये नाना पशुपक्षिणः निवसन्ति; तद्यथा सिंहव्याघ्रमृगगजभल्लूक
वृकमयूरपिकादयः।
(घ) वन्यजीवनसंरक्षणं सर्वस्वीकृतः विधिविचारः।
(ङ) अरण्ये ऋषयः तपयज्ञादिकं कुर्वन्ति स्म।
(च) पर्यटकाः अभयारण्यं वनभोजाय अनुगच्छन्ति।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए—

- उत्तरम्— (क) अरण्यं वनस्पतिं ददाति।
(ख) अरण्ये मृगाश्चरन्ति।
(ग) सर्वत्र मनोहरं सौन्दर्यम्।
(घ) वनसम्पद राष्ट्रसम्पदा अस्ति।
(ङ) राष्ट्रभूमौ तृतीयांशः अरण्यं भवेत्।
(च) पर्यटकाः अभयारण्यं वनान्तरम् अनुगच्छन्ति।

3. सही वाक्य के सामने ✓ और गलत वाक्य के सामने X का चिह्न लगाइए—

- उत्तरम्— (क) (X), (ख) (✓), (ग) (✓), (घ) (X), (ङ) (✓),
(च) (✓)।

4. हिंदी में अनुवाद कीजिए—

- उत्तरम्— (क) अरण्य वन्यजीवों का आश्रयस्थल है।
(ख) जंगल में विभिन्न पशु घूमते हैं।
(ग) जंगल में नाना पक्षी पेड़ों पर निवास करते हैं।
(घ) सब जगह मनोहर सौंदर्य दिखाई देता है।
(ङ) प्राचीनकाल में ऋषि जंगल में रहते थे।

5. निम्नलिखित शब्दों का वाक्यों में प्रयोग कीजिए—

- उत्तरम्— (क) सर्वे जनाः राज्ञः न्यायं भूरिशः प्रशंसितवन्तः।
(ख) नगराद् बहिः एकं सुन्दरं सघनं च अरण्यम् अस्ति।
(ग) वनभोजः वर्तमाने आनन्दमूला जीवनशैली वर्तते।
(घ) स्व प्रतिजन्मदिवसे वृक्षारोपणम् अवश्यं करणीयम्।
(ङ) पुरा अरण्येषु ऋषयः तपश्चरणं कुर्वन्ति स्म।

6. समानार्थी शब्द लिखिए—

- उत्तरम्— अरण्ये = वने सर्वे = सकलाः

भारतवर्षे = आर्यावर्ते
वृक्षेषु = द्रुमेषु

मृगैः = पशुभिः
संन्यासी = यतिः

7. संस्कृत में अनुवाद कीजिए—

- उत्तरम्— (क) अरण्यम् अस्माकं कृते अति लाभदायकम् अस्ति।
(ख) तत्र पिकाः कूजन्ति मूयराश्च नृत्यन्ति।
(ग) राष्ट्रस्य सम्पूर्णस्य भूभागस्य तृतीयांशं वनं स्यात्।
(घ) पुरा विद्यार्थिनः वनेषु निवसन् आचार्याणां समीपं गच्छन्ति स्म।
(ङ) वनात् अस्मभ्यम् औषधयः काष्ठानि च लभन्ते।

महाराज्ञी लक्ष्मीबाई

3

अभ्यासः

1. निम्नलिखित प्रश्नों के संस्कृत में उत्तर दीजिए—

- उत्तरम्— (क) महाराज्ञी लक्ष्मीबाई नारीणाम् 'अबला' इति पर्यायं मृषा अकरोत्।
(ख) अस्याः जनकस्य नाम मोरोपन्तः आसीत् स च पेशवाबाजीरावस्य सेवयाम् आसीत्।
(ग) एषा पेशवापुत्रेण सह शास्त्रशस्त्र विद्याम् अलभत्।
(घ) अस्याः विवाहः झाँसीजनपदस्य नरेशेण गंगाधररावेण सह अभवत्।
(ङ) युद्धक्षेत्रे सा स्व खड्गेन अनेकान् शत्रून् अनश्यत्।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए—

- उत्तरम्— (क) इयमेव मृषा अकरोत् अबला इति पर्यायं नारीणाम्।
(ख) महाराज्ञ्याः लक्ष्म्याः जननी भागीरथी बाई साध्वी ईशभक्ता च नारी आसीत्।
(ग) पुत्रे मृते नृपः राज्ञी च अशोचताम्।
(घ) ते सर्वे महाराज्ञ्या लक्ष्म्या सहामिलन्।
(ङ) सुचिरं स्थास्यति तस्याः विमला कीर्तिः।

3. संस्कृत में अनुवाद कीजिए—

- उत्तरम्— (क) राज्ञी लक्ष्मीबाई महोदयायाः जन्म 1835 तमे ईसवीये अभवत्।
(ख) लक्ष्मीबाई महोदयायाः माता साध्वी ईशभक्ता चासीत्।
(ग) लक्ष्मीबाई महोदयायाः विवाहः झाँसीजनपदस्य नृपस्य गंगाधररावेन सह अभवत्।

(घ) आङ्गलैः उत्तराधिकारहीनं राज्यं स्वाधिकारे कृतम्।

(ङ) धन्याऽस्ति सा वीराङ्गना महाराज्ञी लक्ष्मीबाई।

4. कोष्ठक में दी गई धातुओं के उचित रूप से वाक्य पूर्ण कीजिए—

उत्तरम्— (क) अनया विश्वे नारीणां सम्मानं सम्बर्धितम्।

(ख) सा तां विहाय सम्मानं सहितं परलोकमगच्छत्।

(ग) रुग्णो भूय सः प्राणान् अत्यजत्।

(घ) एषा धैर्येण राज्यस्य शासनसूत्रम् आधारयत्।

(ङ) एषा अनेके शत्रवः अनश्यत्।

(च) ते तान् निष्कासयितुं प्रयत्नशीलाः अभवन्।

5. संधि कीजिए—

उत्तरम्— (क) इयम् + एव = इयमेव

(ख) परलोकम् + अगच्छत् = परलोकमगच्छत्

(ग) स्व + अधिकारे = स्वाधिकारे

(घ) अन्ये + अपि = अन्येऽपि

(ङ) अबला + इति = अबलेति

(च) असहाय + एषा = असहायैषा

6. निम्नलिखित शब्दों का वाक्यों में प्रयोग कीजिए—

उत्तरम्— (क) महाराज्ञी लक्ष्मीबाई स्वतन्त्रतायाः सङ्ग्रामस्य प्रसिद्धा नायिका आसीत्।

(ख) केषाञ्चित् स्व सैनिकानां विश्वासघातेन सा आहता अभवत्।

(ग) एषा नारीणाम् अबला इति पर्यायं मिथ्या अकरोत्।

(घ) पुत्रे मृते सति स शनैः शनैः रुग्ण अभवत्।

(ङ) धन्या एषा वीराङ्गना।

राजकुमारः सिद्धार्थः

4

अभ्यासः

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर संस्कृत में दीजिए—

उत्तरम्— (क) शुद्धोधनः कपिलवस्तु नगर्याः राजा आसीत्।

(ख) सिद्धार्थः राज्ञः शुद्धोधनस्य पुत्रः आसीत्।

(ग) सिद्धार्थः नगरस्य सौन्दर्यं द्रष्टुम् अवाञ्छत्।

(घ) मार्गे सिद्धार्थः एकं वृद्धम्, एकं रुग्णम् एकं शवं च अपश्यत्।

- (ङ) सारथिः सिद्धार्थं ज्ञापयति यत् वृद्धोऽयं नरः रुग्णः अस्ति, अपरञ्च वृद्धावस्थां सर्वे यास्यन्ति इति निश्चितम्। वृद्धावस्थां प्राप्य रुग्णो भूत्वा वा यदा ते संसारं त्यजन्ति मृताश्च भवन्ति।
- (च) अस्याः यात्रायाः सिद्धार्थस्य सम्पूर्णं जीवनं प्रभावोऽभवत्। सः राजभवनं परित्यज्य वनं प्रति प्रस्थितः। तत्र महत् तपः कृत्वा ज्ञानं लब्धवान्। तदनन्तरं महात्मा बुद्धः इति नाम्ना प्रख्यातोऽभवत् विश्वकल्याणाय च जनेभ्यः अहिंसा-धर्मस्य उपदेशम् अददात्।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए—

- उत्तरम्— (क) तस्य पुत्रस्य नाम सिद्धार्थः आसीत्।
 (ख) एषः बालः नृपः भविष्यति।
 (ग) एषा यात्रा तव शुभाय भवतु।
 (घ) एतत् विचिन्त्य सः राजप्रासादं प्रति अगच्छत्।
 (ङ) सः महात्मा बुद्ध इति नाम्ना प्रख्यातः।

3. निम्नलिखित वाक्यों में आए रंगीन शब्दों को शुद्ध करके लिखिए—

- उत्तरम्— (क) छात्राः गुरुं सादरं नमन्ति।
 (ख) अहं त्वया सह चलिष्यामि।
 (ग) सिद्धार्थः गृहं परित्यज्य अगच्छत्।
 (घ) त्वम् अहं च विद्यालयं गच्छावः।
 (ङ) तस्य उपदेशाः संसारस्य कल्याणाय आसन्।
 (च) शुद्धोधनः सिद्धार्थस्य पिता आसीत्।

4. संस्कृत में अनुवाद कीजिए—

- उत्तरम्— (क) बालकं दृष्ट्वा पिता प्रसन्नः अभवत्।
 (ख) वयं चलचित्रं द्रष्टुं गमिष्यामः।
 (ग) जनकः पुस्तकानि आनीय पुत्राय अयच्छत्।
 (घ) पुत्रः पुस्तकानि प्राप्य प्रसन्नः भविष्यति।
 (ङ) त्वया सायङ्काले भोजनं भुक्त्वा भ्रमणीयम्।

5. निम्नलिखित शब्दों से धातु और प्रत्यय अलग कीजिए—

- उत्तरम्— (क) द्रष्टुम् = दृश् तुमुन् (ख) आरुह्य = आरुह ल्यप्
 (ग) चिन्तयित्वा = चिन्त् क्त्वा (घ) त्यक्त्वा = त्यज् क्त्वा
 (ङ) प्राप्य = प्राप् ल्यप् (च) अधिगम्य = अधिगम् ल्यप्

6. निम्नलिखित वाक्यों को निर्दिष्ट लकार के अनुसार परिवर्तित कीजिए—

- उत्तरम्— (क) तस्य पुत्रस्य नाम सिद्धार्थः अस्ति।

- (ख) ऋषिः राजभवनम् आगच्छति।
 (ग) बालः नृपः अभवत्।
 (घ) राजा सारथिना सह गच्छतु।
 (ङ) तस्य मुख्योपदेशः 'अहिंसा' आसीत्।

7. निम्नलिखित शब्दों का अर्थ लिखिए और वाक्य बनाइए—

- उत्तरम्— (क) अवाञ्छत् = चाहा
 सिद्धार्थः नगरं द्रष्टुम् अवाञ्छत्।
 (ख) राजकन्यया = राजकन्या के साथ
 कालिदासस्य विवाहः एकया राजकन्यया सह अभवत्।
 (ग) युवावस्थायाम् = युवावस्था में
 अयं वृद्धः युवावस्थायाम् अति बलवान् आसीत्।
 (घ) अकथयत् = कहा
 अध्यापकः अकथयत् यत् सर्वे छात्राः ध्यानेन पठन्तु।
 (ङ) भवतु = हो
 भो बालक! ते कल्याणं भवतु।
 (च) शुभाय = कल्याण के लिए
 यात्रैषा तव शुभाय भवतु।

8. निम्नलिखित शब्दों की विभक्ति, लिङ्ग और वचन लिखिए—

उत्तरम्—	शब्दः	विभक्तिः	लिङ्गम्	वचनम्
(क)	अवाञ्छत्	= प्रथमा	उभयलिङ्गम्	एकवचनम्
(ख)	पुत्रस्य	= षष्ठी	पुंल्लिङ्गम्	एकवचनम्
(ग)	शिशुम्	= द्वितीया	पुंल्लिङ्गम्	एकवचनम्
(घ)	नगरम्	= द्वितीया	नपुंसकलिङ्गम्	एकवचनम्
(ङ)	यात्रायाः	= षष्ठी	स्त्रीलिङ्गम्	एकवचनम्
(च)	सारथिना	= तृतीया	पुंल्लिङ्गम्	एकवचनम्
(छ)	अहिंसा	= प्रथमा	स्त्रीलिङ्गम्	एकवचनम्

चतुरः काकः

5

अभ्यासः

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर संस्कृत में दीजिए—

- उत्तरम्— (क) काकः अतीव चतुरः आसीत्।

- (ख) सः पिपासया व्याकुलो भूत्वा ग्रामं प्रति अगच्छत्।
 (ग) ग्रामाद् बहिः सः एकं घटम् अपश्यत्।
 (घ) सः जलं पातुं पाषाणखण्डान् घटे अक्षिपत्।
 (ङ) घटे स्वल्पं जलं दृष्ट्वा काकः दुःखितः अभवत्।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए—

- उत्तरम्—** (क) सः अतीव चतुरः आसीत्।
 (ख) अन्ते काकः ग्रामं प्रति अगच्छत्।
 (ग) काकः घटस्योपरि उपाविशत्।
 (घ) सः उत्साहशीलः आसीत्।
 (ङ) सः एकम् उपायम् अचिन्तयत्।

3. हिंदी में अनुवाद कीजिए—

- उत्तरम्—** (क) एक स्थान पर एक कौआ रहता था।
 (ख) एक बार वह प्यास से व्याकुल हो गया।
 (ग) वह इधर-उधर घूमा।
 (घ) उस उपवन में घड़े के पास पत्थरों के टुकड़े थे।
 (ङ) वह पत्थर के एक टुकड़े को चोंच से लाया।
 (च) कौए ने पत्थर के अनेक टुकड़े घड़े में फेंके।
 (छ) कौए की प्यास शांत हो गई।

4. संस्कृत में अनुवाद कीजिए—

- उत्तरम्—** (क) कस्मिंश्चिद् स्थाने एकः काकः वसति स्म।
 (ख) सः अति चतुरः आसीत्।
 (ग) ग्रामात् बहिः एकम् उपवनम् आसीत्।
 (घ) घटे स्वल्पं जलम् अस्ति।
 (ङ) काकः बहु उत्साहशीलः आसीत्।
 (च) उपायेन काकः स्व पिपासा शान्ता अकरोत्।

5. सन्धि-विच्छेद कीजिए—

- उत्तरम्—** (क) व्याकुलोऽभवत् = व्याकुलः + अभवत्
 (ख) कुत्रापि = कुत्र + अपि
 (ग) इतस्ततः = इतः + ततः
 (घ) प्रत्यागच्छत् = प्रति + आगच्छत्
 (ङ) घटेऽक्षिपत् = घटे + अक्षिपत्
 (च) घटस्योपरि = घटस्य + उपरि

(छ) हर्षितोऽभवत् = हर्षितः + अभवत्

6. विग्रह कीजिए और समास का नाम लिखिए—

- उत्तरम्— (क) पाषाणखण्डः = पाषाणस्य खण्डः षष्ठी तत्पुरुष समासः
(ख) यथेच्छम् = इच्छाम् अनतिक्रम्य अव्ययीभाव समासः
(ग) यथाशक्तिः = शक्तिम् अनतिक्रम्य अव्ययीभाव समासः

7. निम्नलिखित सर्वनामों का अपने वाक्यों में प्रयोग कीजिए—

- उत्तरम्— (क) सः बालकः अति तीव्रं धावति।
(ख) तेन व्याघ्रेण धूर्तः शृगालः व्यापादितः।
(ग) तस्य वचनं श्रुत्वा जनाः प्रभाविताः अभवन्।
(घ) एतत् छत्रं राहुलस्य अस्ति।
(ङ) अनेन बालकेन प्राप्तं प्रथमं पुरस्कारम्।
(च) तस्मिन् घटे स्वल्पं जलम् अस्ति।
(छ) त्वं कस्मात् ग्रामात् आगतोऽसि?

विद्यायाः महिमा

6

अभ्यासः

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर संस्कृत में दीजिए—

- उत्तरम्— (क) भारतेः कोशः अपूर्वः अस्ति।
(ख) नरः धनात् धर्मः प्राप्नोति।
(ग) सर्वधनं प्रधानं धनं विद्या अस्ति यतोहि एतत् न तु चौरैः चोरयितुं शक्यते, न नृपैः हरितुं शक्यते, न भ्रातृभिः विभक्तुं शक्यते न च नेतुं भाररूपम् अस्ति, एतत् तु व्यये कृते नित्यं वर्धते एव।
(घ) विद्या कल्पलतेव अस्ति, यतोहि एषा मातेव रक्षति, पितेव हि ते नियोजयति, भार्या इव दुःखादिकं दूरी कृत्य रमयति, लक्ष्मीं तनोति दिक्षु च कीर्तिं वितनोति।
(ङ) नारीणां भूषणं पतिः अस्ति।

2. श्लोकों की पूर्ति कीजिए—

- उत्तरम्— (क) अपूर्वः कोऽपि कोशोऽयं विद्यते तव भारति।
व्ययतो वृद्धिमायाति क्षयमायाति सञ्चयात्॥
(ख) नक्षत्राणां भूषणं चन्द्रः नारीणां भूषणं पतिः।
पृथिव्याः भूषणं राजा विद्या सर्वस्य भूषणम्॥

3. निम्नलिखित श्लोकों का अर्थ लिखिए—

उत्तरम्— अर्थ—

- (क) विद्या विनम्रता देती है, विनम्रता से पात्रता (योग्यता) आती है। पात्रता से धन प्राप्त करता है, धन से धर्म और उसके बाद सुख प्राप्त करता है।
(ख) न तो यह (विद्या) चोर द्वारा चुराई जा सकती है, और न राजा द्वारा इसे हरा जा सकता है, न भाइयों द्वारा इसे बाँटा जा सकता है और न यह बोझ के लिए है अर्थात् कहीं भी ले जाने में भारी नहीं है। यह खर्च करने पर नित्य बढ़ता है, विद्यारूपी धन सभी धनों में प्रधान है, श्रेष्ठ है।

4. हिंदी में अनुवाद कीजिए—

उत्तरम्—

- (क) हे भारती (सरस्वती)! तुम्हारा विद्यारूपी यह खजाना अद्भुत है।
(ख) पात्रता से धन प्राप्त करता है, धन से धर्म, इसके बाद सुख।
(ग) धन को बढ़ाता है और यश को दिशाओं में फैलाता है।
(घ) तारों का गहना चंद्रमा है और स्त्रियों का गहना उनका पति।
(ङ) खर्च करने पर यह नित्य बढ़ता ही है। विद्यारूपी धन सभी धनों में श्रेष्ठ है, प्रधान है।

5. संस्कृत में अनुवाद कीजिए—

उत्तरम्—

- (क) विद्या धनेन न क्रेतुं शक्यते।
(ख) विद्यया वयं धनं सुखञ्च अनुभवामः।
(ग) विद्या परितः ज्ञान प्रकाशं प्रसारयति।
(घ) विद्वान् सर्वत्र सम्मान्यते।

6. सही कथन पर ✓ का चिह्न लगाइए—

उत्तरम्—

- (क) (✓), (ख) (X), (ग) (X), (घ) (X)।

7. निम्नलिखित शब्दों के लिङ्ग, विभक्ति और वचन लिखिए—

उत्तरम्—

शब्दाः	लिङ्गम्	विभक्तिः	वचनम्
(क) भुवि	= स्त्रीलिङ्गम्	सप्तमी	एकवचनम्
(ख) विनयात्	= पुल्लिङ्गम्	पञ्चमी	एकवचनम्
(ग) कीर्तिम्	= स्त्रीलिङ्गम्	द्वितीया	एकवचनम्
(घ) येषाम्	= पुल्लिङ्गम्	षष्ठी	बहुवचनम्
(ङ) मनुष्यरूपेण	= पुल्लिङ्गम्	तृतीया	एकवचनम्

8. शब्दार्थों का उचित मिलान कीजिए—

उत्तरम्—

अपूर्वः	अनोखा
सञ्चयः	इकट्ठा
पात्रता	योग्यता

सर्वधनम्
कीर्तिः
नक्षत्राणाम्
भूषणम्

सबसे बड़ा धन
यश
तारों का
गहना

मूर्खः वानरः

7

अभ्यासः

1. निम्नलिखित प्रश्नों के संस्कृत में उत्तर दीजिए—

- उत्तरम्— (क) खगाः नद्याः तीरे स्थिते वृक्षे निर्मितेषु नीडेषु वसन्ति स्म।
(ख) वृक्षे एकः वानरः वसति स्म।
(ग) एकदा शीतकाले वृष्टिरारब्धा।
(घ) वानरस्य दुर्दशाम् अवलोक्य खगः अवदत् यत् तव हस्तौ पादौ च मनुष्यः इव सन्ति। किं ते हस्तपादं न प्रसरतः येन गृहस्य निर्माणं न करोषि? इति।
(ङ) वानरः विचिन्त्य सकोपं खगानां नीडानि त्रोटयित्वा वृक्षात् अपातयत्।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए—

- उत्तरम्— (क) कस्मिंश्चिद् अधिष्ठाने एका नदी वहति स्म।
(ख) तस्याः तीरे एकः वृक्षः आसीत्।
(ग) तत्र खगैः अनेकानि नीडानि निर्मितानि आसन्।
(घ) तस्मिन् एव काले वृष्टिरारब्धा।
(ङ) उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये।

3. हिंदी में अनुवाद कीजिए—

- उत्तरम्— (क) एक बार सर्दी के मौसम में शीतल हवा बह रही थी।
(ख) सभी पक्षी अपने घोंसलों में बैठे थे।
(ग) बंदर वर्षा के पानी से गीला हो गया।
(घ) इससे वह काँपता हुआ बहुत कष्ट से प्राणों को बचाए हुए था।
(ङ) तब उस बंदर ने काँपते हुए कुछ भी उत्तर न दिया।
(च) निश्चित ही मूर्खों को उपदेश देना उनके क्रोध को बढ़ाना है न कि शांति के लिए।

4. संस्कृत में अनुवाद कीजिए—

- उत्तरम्— (क) नद्याः तटे एकः निम्बवृक्षः आसीत्।

- (ख) तस्मिन् वृक्षे अनेके खगाः वसन्ति स्म।
 (ग) एकदा शीतकाले वृष्टिरारब्धा।
 (घ) वृक्षे उपविष्टः वानरः आर्द्रो भूय कम्पितुम् आरब्धवान्।
 (ङ) वानरात् एकः गृहं निर्मापयितुम् अकथयत्।
 (च) वानरः क्रुद्धो भूय खगानां सर्वाणि नीडानि अनाशयत्।

5. संधि-विच्छेद कीजिए—

उत्तरम्—	(क) वानरोऽपि	=	वानरः + अपि
	(ख) शाखास्वितस्ततः	=	शाखासु + इतस्ततः
	(ग) तस्मिन्नेव	=	तस्मिन् + एव
	(घ) वृष्टिरारब्धा	=	वृष्टिः + आरब्धा
	(ङ) आर्द्रोऽभवत्	=	आर्द्रः + अभवत्
	(च) अण्डान्यपि	=	अण्डानि + अपि

6. विग्रह कीजिए और समास का नाम लिखिए—

उत्तरम्—	(क) गृहशून्यः	=	गृहात् शून्यः पञ्चमी तत्पुरुष समासः
	(ख) शीतकालः	=	शीतस्य कालः षष्ठी तत्पुरुष समासः
	(ग) कम्पित शरीरः	=	कम्पते यस्य शरीरः बहुव्रीहि समासः
	(घ) दयार्द्रचित्तः	=	दयया आर्द्रचित्तः तृतीया तत्पुरुष समासः
	(ङ) हस्तपादम्	=	हस्तौ च पादौ च द्वन्द्व समासः
	(च) क्षुद्र-प्राणी	=	क्षुद्रः अस्ति यः प्राणी अव्ययीभाव समासः

7. निम्नलिखित शब्दों की विभक्ति और वचन लिखिए—

उत्तरम्—	शब्दः	विभक्तिः	वचनम्
	(क) गृहशून्यः	=	प्रथमा एकवचनम्
	(ख) नीडानि	=	प्रथमा बहुवचनम्
	(ग) तस्मिन्	=	सप्तमी एकवचनम्
	(घ) वृक्षे	=	सप्तमी एकवचनम्
	(ङ) प्राणान्	=	द्वितीया बहुवचनम्
	(च) नीडैः	=	तृतीया बहुवचनम्

अभ्यासः

1. निम्नलिखित प्रश्नों के संस्कृत में उत्तर दीजिए—

- उत्तरम्— (क) कपोताः वटवृक्षे वसन्ति स्म।
 (ख) कपोतानां स्वामी चित्रग्रीवः आसीत्।
 (ग) यदा कपोताः तण्डुलकणान् भक्षणार्थं नीचैः आगताः तदा ते जाले निबद्धाः।
 (घ) यदा चित्रग्रीवस्य मित्रेण मूषकेण जालम् अकृन्तत् तदा कपोताः मुक्ताः अभवन्।
 (ङ) आम्, सङ्घे शक्तिः भवति।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए—

- उत्तरम्— (क) एकदा प्रातः सर्वे कपोताः भोजनार्थं गताः।
 (ख) तस्मिन् काले एकः व्याधः तत्राऽगच्छत्।
 (ग) जालस्योपरि तण्डुलकणान् अक्षिपत्।
 (घ) ते तान् भक्षणार्थं नीचैः आगन्तुम् ऐच्छन्।
 (ङ) एवं ते शीघ्रं जालेन बद्धाः जाताः।
 (च) वने एकः मूषकः आसीत्।
 (छ) चित्रग्रीवः कपोतैः सह तत्राऽवतरत्।
 (ज) सर्वे कपोताः बन्धनमुक्ताः अभवन्।

3. विग्रह करके समास का नाम लिखिए—

- उत्तरम्— (क) वटवृक्षः = वटस्य वृक्षः षष्ठी तत्पुरुष समासः
 (ख) तण्डुलकणान् = तण्डुलस्य कणान् षष्ठी तत्पुरुष समासः
 (ग) बन्धनमुक्ताः = बन्धनाद् मुक्ताः पञ्चमी तत्पुरुष समासः
 (घ) सपरिवारः = परिवार सहितम् अव्ययीभाव समासः

4. निम्नलिखित में प्रकृति-प्रत्यय बताइए—

- उत्तरम्— (क) निभृतः = क्त (ख) आगन्तुम् = तुमुन्
 (ग) ग्रस्तः = क्त (घ) उत्पतन्तः = शतृ
 (ङ) मुक्तः = क्त (च) सज्जातः = क्त

5. संस्कृत में अनुवाद कीजिए—

- उत्तरम्— (क) वटवृक्षे अनेके कपोताः वसन्ति स्म।

- (ख) तेषु परस्परं बहु स्नेहः आसीत्।
 (ग) एकदा ते भोजनाय आकाशे उत्पतन्।
 (घ) तस्मिन्नेव काले एकः व्याधः तत्र आगच्छत्।
 (ङ) सः भूमौ स्व जालम् प्रासारयत्।
 (च) सर्वे कपोताः जाले निबद्धाः।
 (छ) चित्रग्रीवः व्याधं दृष्ट्वा कपोतान् अकथयत्।
 (ज) मूषकः कपोतानां जालम् अकृन्तत्।

6. हिंदी में अनुवाद कीजिए—

- उत्तरम्—** (क) दक्षिण प्रदेश के जनपद में महिलारोप्य नगर था।
 (ख) उस नगर में बरगद का एक पेड़ था।
 (ग) सभी कबूतर वहाँ सुख से समय बिताते थे।
 (घ) तब कबूतरों ने चावल के कणों को देखा।
 (ङ) उन्होंने उन्हें खाने के लिए नीचे आना चाहा।
 (च) उनके स्वामी चित्रग्रीव ने उन्हें वैसा करने के लिए मना किया।
 (छ) इस प्रकार वे बंधनमुक्त हुए।

7. संधि-विच्छेद कीजिए—

- उत्तरम्—** (क) भोजनार्थम् = भोजन + अर्थम्
 (ख) तत्राऽगच्छत् = तत्र + आगच्छत्
 (ग) जालस्योपरि = जालस्य + उपरि
 (घ) भूत्वाऽतिष्ठत् = भूत्वा + अतिष्ठत्
 (ङ) नाऽन्वसरन् = न + अन्वसरन्

लौहपुरुषः वल्लभभाई पटेलः

9

अभ्यासः

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर संस्कृत में दीजिए—

- उत्तरम्—** (क) वल्लभभाईपटेल महोदयस्य जन्म 1875 तमे ईसवीये वर्षे अक्टूबर मासस्य 31 दिनाङ्के अभवत्।
 (ख) वल्लभभाईपटेल महोदयस्य जन्म गुजरात प्रदेशस्य नाडियाद ग्रामे अभवत्।
 (ग) सः 'बैरिस्टर' इति उपाधिं ब्रिटेन देशात् प्राप्तवान्।
 (घ) सत्याग्रहे आन्दोलनेन सः राजनीतौ प्रविष्टवान्।
 (ङ) पटेलः भारतस्य एकीकरणं दूरदर्शितया कृतवान्।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए—

- उत्तरम्— (क) एकस्मिन् कृषकपरिवारे सः जन्म प्राप्तवान्।
(ख) एतेन आन्दोलनेन सः राजनीतौ प्रविष्टः।
(ग) देशस्य स्वतन्त्रतायै सः बहुवारं कारागृहं गतवान्।
(घ) पटेल महोदयः भारतस्य प्रथमः उप प्रधानमन्त्री आसीत्।
(ङ) जनाः पटेल महोदये श्रद्धां धारयन्ति।

3. निम्नलिखित शब्दों से उपसर्ग अलग कीजिए—

- उत्तरम्— (क) सुललितम् = सु (ख) निःसरति = निः
(ग) प्रसरति = प्र (घ) उत्पतति = उत्
(ङ) विहरति = वि

4. निम्नलिखित शब्दों के लिङ्ग बदलकर लिखिए—

- उत्तरम्— महोदयः = महोदया माता = पिता
आरब्धवान् = आरब्धवती नीतवती = नीतवान्
नियुक्ता = नियुक्तः अध्यक्षः = अध्यक्ष
महाराजः = महाराज्ञी दिवंगतः = दिवंगता

5. निम्नलिखित शब्दों का अपने वाक्यों में प्रयोग कीजिए—

- उत्तरम्— (क) प्रदेशः = पश्चिमः उत्तर प्रदेशः धन-धान्येन परिपूर्णः अस्ति।
(ख) सम्मेलनम् = श्वः अस्माकं विद्यालये आर्य-सम्मेलनं भविष्यति।
(ग) ग्रामः = मम ग्रामः विद्यालयात् नातिदूरम्।
(घ) कारागृहम् = पटेल महोदयः देशस्य स्वतन्त्रतायै बहुवारं कारागृहम् अपि असेवत्।
(ङ) शिक्षा = अनया कथया इयं शिक्षा लभते यत् वयम् एकीभूय तिष्ठेम।
(च) पत्नी = कृषकस्य पत्नी अति सरला मधुरभाषिणी च अस्ति।
(छ) वाटिका = इयं वाटिका अति रमणीया।

6. निम्नलिखित शब्दों की विभक्ति और वचन लिखिए—

- उत्तरम्— शब्दः विभक्तिः वचनम्
(क) वर्षे = सप्तमी एकवचनम्
(ख) एकस्मिन् = सप्तमी एकवचनम्
(ग) महोदयस्य = षष्ठी एकवचनम्
(घ) आत्मानम् = द्वितीया एकवचनम्

(ङ) स्वतन्त्रायै = चतुर्थी एकवचनम्

7. संस्कृत में अनुवाद कीजिए—

- उत्तरम्— (क) पटेलस्य जन्म एकस्मिन् कृषकपरिवारे अभवत्।
(ख) यदा पटेलस्य जन्म अभवत् तदा अस्माकं देशः पराधीनः आसीत्।
(ग) अयं कृषकाणां करमुक्त्यै हेतोः आन्दोलने स्वात्मानं समर्पितवान्।
(घ) देशस्य स्वतन्त्रतायै अयं बहुधा कारागारस्य यात्रामकरोत्।
(ङ) अस्य निधनं 1950 तमे वर्षे अभवत्।

8. निम्नलिखित का मिलान कीजिए—

उत्तरम्—	जन्म	मृत्युः
	माता	पिता
	आगत्य	गत्वा
	आरब्धवान्	समापितवान्
	स्वतन्त्रः	परतन्त्रः
	मुक्तिः	बन्धनः
	प्रथमः	अन्तिमः

9. निम्नलिखित शब्दों को शुद्ध करके लिखिए—

उत्तरम्—	मतोद्यः	=	महोदयः	क्रिषकः	=	कृषकः
	पस्चात	=	पश्चात्	दूखिताः	=	दुःखिताः
	नीयूक्त	=	नियुक्तः	अभदुतम्	=	अद्भुतम्
	समचालितः	=	सञ्चालितः	श्रद्धा	=	श्रद्धा

ऋषिकेशः

10

अभ्यासः

1. निम्नलिखित प्रश्नों के संस्कृत में उत्तर दीजिए—

- उत्तरम्— (क) भारतवर्षम् अति रम्यं भव्यं च देशः अस्ति।
(ख) ऋषिकेशः गङ्गायाः प्रसिद्धतीर्थहरिद्वारात् पूर्वस्यां दिशि एकोनविंशति किलोमीटर मिति दूरे स्थितः अस्ति।
(ग) ऋषिकेशः गङ्गाया, पर्वतशृङ्खलाभिः परिवृतः रमणीयं पावनं च तीर्थस्थानम् अस्ति।
(घ) अस्मिन् स्थाने साधवः महात्मनः च आत्मनः परमात्मनः च ध्यानं कुर्वन्ति।

- (ङ) ऋषिकेशस्य प्रसिद्धः आश्रमः 'गीताभवनम्' अस्ति।
 (च) लक्ष्मणझूला ऋषिकेशे एव अस्ति।
 (छ) शकुन्तलायाः पालनपोषणं अस्मिन् एव स्थाने महर्षि कण्वस्य आश्रमेऽभवत्।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए—

- उत्तरम्— (क) अस्माकं देशः भारतवर्षम् अति रम्यं भव्यं च अस्ति।
 (ख) ऋषिकेशः एकं रमणीयं पावनं च तीर्थस्थानम् अस्ति।
 (ग) अत्र गंगा स्वनैसर्गिकी सुषमया परिपूर्णा अस्ति।
 (घ) वैज्ञानिकरूपेण अपि ऋषिकेशस्य महत्त्वम् अस्ति।
 (ङ) अयम् एकः सेतुः अस्ति।
 (च) अत्र गरुडचट्टी अपि दर्शनीयं स्थलम् अस्ति।

3. निम्नलिखित शब्दों का अपने वाक्यों में प्रयोग कीजिए—

- उत्तरम्— (क) तीर्थस्थानेषु हरिद्वारः अपि प्रसिद्धः अस्ति।
 (ख) इदं स्थानम् अति रम्यं शान्तं च अस्ति।
 (ग) ऋषिकेशे प्रसिद्धः सेतुः 'लक्ष्मणझूला' अपि अस्ति।
 (घ) अस्मिन् वने नाति दूरं गन्तव्यम्।
 (ङ) बहवः लेखकाः अस्मिन् पवित्रे स्थाने स्वलेखन-साधनां पूर्णां कुर्वन्ति।

4. पाठ में प्रयुक्त पाँच अव्यय शब्द लिखिए—

- उत्तरम्— (क) अति (ख) च (ग) सर्वत्र (घ) अपि (ङ) एव।

5. निम्नलिखित वाक्यों को शुद्ध कीजिए—

- उत्तरम्— (क) भारतवर्षः रमणीयः अस्ति।
 (ख) सः भोजनम् अखादत्।
 (ग) साधवः महात्मनः च अस्मिन् स्थाने ध्यानं कुर्वन्ति।
 (घ) कवयः लेखकाः च काव्यानि रचयन्ति।
 (ङ) इदं स्थानम् आत्मोन्नतेः स्थानम् अस्ति।

6. वर्ण-विच्छेद कीजिए—

- उत्तरम्— सर्वत्र स् + अ + ' + व् + अ + त् + र् + अ
 दर्शनीयः द् + अ + र् + श् + अ + न् + ती + य् + अ + :
 शाखा श् + ा + ख् + ा
 नैसर्गिकी न् + ' + स् + अ + ' + ग् + ि + क् + ती

शृंखला श + ण + ' + ख + अ + ल् + ा
औषधि: औ + ष् + अ + ध् + ि + :

सुभाषितानि

11

अभ्यासः

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर संस्कृत में दीजिए—

- उत्तरम्— (क) लोके चन्दनं शीतलं भवति।
(ख) साधुसङ्गतिः शीतला भवति।
(ग) प्रभाते रविः दीपकः अस्ति।
(घ) सुपुत्रः कुलस्य दीपकः भवति।
(ङ) जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी।
(च) पिता आकाशात् उच्चतरः अस्ति।
(छ) प्रियं सत्यं ब्रूयात्।
(ज) राजद्वारे बान्धवः तिष्ठति।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए—

- उत्तरम्— (क) पुस्तकस्था तु या विद्या परहस्तगतं धनम्।
कार्यं काले समुत्पन्ने न सा विद्या न तद्धनम्॥
(ख) भूमेः गरीयसी माता खात् उच्चतरः पिता।
जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी॥

3. निम्नलिखित श्लोकों का हिंदी में अनुवाद कीजिए—

उत्तरम्— अनुवाद—

- (क) इस लोक में चंदन शीतल होता है, चंदन से भी शीतल चंद्रमा होता है।
चंद्रमा और चंदन में बहुत अच्छी शीतल संगति है।
(ख) सायंकाल में दीपक चंद्रमा होता है, प्रातःकाल में दीपक सूर्य होता है।
तीनों लोको में दीपक धर्म होता है और कुल का दीपक एक अच्छा पुत्र होता है।
(ग) सत्य बोलना चाहिए प्रिय बोलना चाहिए, अप्रिय सत्य नहीं बोलना चाहिए और प्रिय झूठ नहीं बोलना चाहिए, यही सनातन धर्म है।

4. 'क' स्तंभ के शब्दों को 'ख' स्तंभ के विलोम शब्दों के साथ मिलाइए—

उत्तरम्— 'क'

शीतलम्

'ख'

उष्णम्

साधुः

विद्या

प्रभाते

कुपुत्रः

सत्यम्

अप्रियम्

धर्मः

असाधुः

अविद्या

प्रदोषे

सुपुत्रः

असत्यम्

प्रियम्

अधर्मः

5. संस्कृत में अनुवाद कीजिए—

- उत्तरम्— (क) माता भूमेः गरीयसी। (ख) चन्दनात् चन्द्रः शीतलः भवति।
(ग) सुपुत्रः कुलदीपकः भवति। (घ) वयं सदा सत्यं प्रियं च ब्रूयाम।
(ङ) सन्मित्राणि सङ्कटे सहायता कुर्वन्ति।
(च) सर्वे बालकाः मिलित्वा श्लोकान् स्मरत।

6. निम्नलिखित शब्दों के वचन बदलकर लिखिए—

- उत्तरम्— लोकः = लोकाः चन्दनात् = चन्दनेभ्यः
कार्यकाले = कार्यकालेषु दीपकेन = दीपकैः
भूमेः = भूमिभ्यः व्यसने = व्यसनेषु
राजद्वारात् = राजद्वारेभ्यः श्मशाने = श्मशानेषु

7. निम्नलिखित शब्दों का अपने वाक्यों में प्रयोग कीजिए—

- उत्तरम्— (क) चन्द्रः चन्दनात् अपि शीतलः भवति।
(ख) विद्या विनयं ददाति।
(ग) परलोके धर्मः एव याति।
(घ) जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी।
(ङ) कदापि अनृतं न वक्तव्यम्।
(च) सन्मित्रं दुर्भिक्षे सदैव तिष्ठति।

मूर्खाः राजकुमाराः

12

अभ्यासः

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर संस्कृत में दीजिए—

- उत्तरम्— (क) नृपः अतः चिन्तितः आसीत् यतोहि तस्य पुत्राः मूर्खाः, अशिक्षिताः गुणहीनाः च आसन्।

(ख) विष्णुशर्मा पशुपक्षिणां कथाभिः मनोरञ्जनं कुर्वन् सरलतया च नीतिशास्त्रस्य ज्ञानं यच्छन् राजकुमारान् अशिक्षयत्।

(ग) नृपः विष्णुशर्मा पण्डिताय विपुलां धनराशिं पुरस्काररूपेण अयच्छत्।

2. उचित शब्द चुनकर वाक्य पूरे कीजिए—

उत्तरम्— (क) राजा स्नेहेन प्रजाम् अपालयत्।

(ख) तस्य पुत्राः गुणहीनाः आसन्।

(ग) अहं पण्डिताय पुरस्कारं दास्यामि।

(घ) राजकुमाराः विद्यालाभाय पण्डितेन सह अगच्छन्।

(ङ) ते नीतिशास्त्रेषु परं निपुणाः अभवन्।

3. प्रकृति-प्रत्यय-विभाग में परस्पर मिलान कीजिए—

उत्तरम्—	आगत्य	आ + गम् + ल्यप्
	विचार्य	वि + चर् + ल्यप्
	आकर्ण्य	आ + कर्ण् + ल्यप्
	आदाय	आ + दा + ल्यप्
	विचिन्त्य	वि + चिन्त् + ल्यप्

4. एक शब्द में उत्तर दीजिए—

उत्तरम्—	(क) प्रजापालने।	(ख) पशुपक्षिणाम्।	(ग) अशिक्षिताः।
	(घ) विष्णुशर्मा।	(ङ) विद्यालाभाय।	(च) नीतिशास्त्रेषु।
	(छ) पुत्रवत्।		

5. संज्ञा-पद के आधार पर उचित सर्वनाम-पद से वाक्य पूरे कीजिए—

उत्तरम्—	(क) सः एतस्मिन् कार्ये निपुणः अस्ति।
	(ख) प्रधानाचार्यः तेभ्यः छात्रेभ्यः छात्रवृत्तिम् अयच्छत्।
	(ग) राजा तस्मै पण्डिताय पुरस्कारं दास्यति।
	(घ) पण्डितः एतेषां राजपुत्राणां मनोरञ्जनम् अपि अकरोत्।
	(ङ) तान् राजकुमारान् सुशिक्षितान् दृष्ट्वा राजा सन्तुष्टः अभवत्।

6. समानार्थक शब्दों का मिलान कीजिए—

उत्तरम्—	कुशलः	निपुणः
	राजकुमाराः	राजपुत्राः
	नृपः	राजा
	प्रभूतम्	विपुलम्

अशिक्षिताः

विद्याहीनाः

7. निम्नलिखित कथन शुद्ध हैं या अशुद्ध—

उत्तरम्— (क) अशुद्धम्। (ख) अशुद्धम्। (ग) अशुद्धम्। (घ) शुद्धम्। (ङ) अशुद्धम्।

जननी जन्मभूमिश्च

13

अभ्यासः

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर संस्कृत में दीजिए—

उत्तरम्— (क) भारतमातुः श्वेतमुकुटं हिमालयः अस्ति।
(ख) देवभूमिः भारतभूमिः अस्ति।
(ग) सागराः अस्याः चरणयुगलं प्रक्षालयन्ति।
(घ) वयं मातरमिव भारतभूमिं जन्मभूमिं वा सेवामहे।
(ङ) विविधतायाम् एकता भारतभूमेः वैशिष्ट्यम् इति।

2. उचित शब्दों से रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए—

उत्तरम्— (क) सागराः भारतमातुः चरणौ प्रक्षालयन्ति।
(ख) अत्र विविधतायाम् एकता एवास्ति।
(ग) वैज्ञानिकेषु क्षेत्रेषु भारतीयाः प्रमुखाः सन्ति।
(घ) भारतभूमिः स्वर्गात् अपि श्रेष्ठा अस्ति।
(ङ) इयं देवतुल्यानां ज्ञानिनां भूमिः अस्ति।

3. निम्नलिखित वाक्यों को शुद्ध करके लिखिए—

उत्तरम्— (क) रामः रावणं हतवान्।
(ख) सेयम् अस्माकं जन्मभूमिः भारतः अस्ति।
(ग) अत्र विभिन्नाः भाषाः विभिन्नाः वेशभूषाः च सन्ति।
(घ) अस्माकं जन्मभूमिः स्वर्गादपि श्रेष्ठा अस्ति।
(ङ) एतस्याः एकताम्, अखण्डतां गौरवं च रक्षामः।

4. हिंदी में अनुवाद कीजिए—

उत्तरम्— (क) माता और मातृभूमि स्वर्ग से भी बढ़कर हैं।
(ख) हमारा जन्मभूमि यह भारत है।
(ग) जहाँ ज्ञान का प्रकाश निरंतर फैलता है।
(घ) शिक्षा के क्षेत्र में भारत हमेशा अग्रसर है।
(ङ) सागर इनके चरणयुगल धोते हैं।

5. संस्कृत में अनुवाद कीजिए—

- उत्तरम्— (क) अस्माकं कृते जन्मभूमिः माता इव अस्ति।
(ख) भारते अनेकानि पर्यटनस्थलानि सन्ति।
(ग) गुणीनाम् आचरणम् अनुकरणीयं भवति।
(घ) वयं भारत मातुः सेवां कुर्याम।
(ङ) भारतस्य नद्यः पवित्रं जलं धारयन्ति।

6. निम्नलिखित में संधि-विच्छेद कीजिए—

- उत्तरम्— (क) राममवदत् = रामम् + अवदत्
(ख) मातेव = माता + इव
(ग) भूमिरस्ति = भूमिः + अस्ति
(घ) चैव = च + एव
(ङ) मनोहराणि = मनः + हराणि

सन्मित्रम्

14

अभ्यासः

1. निम्नलिखित प्रश्नों के संस्कृत में उत्तर दीजिए—

- उत्तरम्— (क) सुदामाश्रीकृष्णौ गुरोः सन्दीपनेः आश्रमे अपठताम्।
(ख) श्रीकृष्णः स्वमित्रस्य सुदाम्नः स्वागतार्थम् अधावत्।
(ग) झञ्झावाते आगते श्रीकृष्ण-सुदामा भीतौ।
(घ) अन्ते सुदामा श्रीकृष्णं कथयति यत् तव स्नेहेन अहं कृतकृत्यः अस्मि।
त्वया सह मम अध्ययनम् अद्य सफली भूतम्।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए—

- उत्तरम्— (क) कालान्तरे कृष्णः द्वारकायाः नाथः अभवत्।
(ख) अनन्तरं पूज्यः गुरुः आवयोः अन्वेषणम् अकरोत्।
(ग) युवां मम सेवाम् अकुरुतम्।
(घ) गुरुकुले आवयोः निवासः कियत् सुखकरः आसीत्।
(ङ) अहं युवयोः व्यवहारेण प्रसन्नोऽस्मि।
(च) तदैव झञ्झावातः आगच्छत्।

3. निम्नलिखित वाक्यों को शुद्ध करके लिखिए—

- उत्तरम्— (क) मयूराः वने अनृत्यन्।

- (ख) आवां वने बहुकालम् अभ्रमाव।
 (ग) आवां विद्यालये संस्कृतम् अपठाव।
 (घ) अस्माकं परिश्रमम् अद्य सफलीभूतम्।
 (ङ) यमुनातटे खगाः कलरवम् अकुर्वन्।

4. संस्कृत में अनुवाद कीजिए—

- उत्तरम्— (क) आवां गुरुकुले अवसाव।
 (ख) आवां वने काष्ठानि चयितुम् अगच्छाव।
 (ग) आवां सहैव वाटिकायां पुष्पचयनम् अकुर्व।
 (घ) आवां सदैव अक्रीडाव।
 (ङ) किं त्वाम् अद्यापि स्मरणम् अस्ति?

5. निम्नलिखित शब्दों से वाक्य बनाइए—

- उत्तरम्— (क) नाथः = भगवान् विष्णुः त्रयाणामपि लोकानां नाथः अस्ति।
 (ख) सफलीभूतः = सुदीपः स्वपरिश्रमेण परीक्षायां सफलीभूतः।
 (ग) स्वागतार्थम् = ग्रामस्थाः जनाः नेतुः स्वागतार्थम् उत्सुकाः आसन्।
 (घ) अभ्रमाव = आवां देहल्यां रक्तदुर्गे (लालकिला) अभ्रमाव।
 (ङ) अपठाव = आवां ध्यापूर्वकम् अपठाव।

6. एक शब्द में उत्तर दीजिए—

- उत्तरम्— (क) श्रीकृष्णेन सह। (ख) साधुः।
 (ग) सन्दीपनेः। (घ) स्वभार्यया।

7. शब्दार्थों का उचित मिलान कीजिए—

उत्तरम्— अपठताम्	पढ़े
अभवत्	हुआ
अतिष्ठत्	रहा
अगच्छत्	गया
अकथयत्	कहा
अवसाव	रहे

8. निम्नलिखित वाक्यों में से चतुर्थी विभक्ति के शब्द चुनिए—

- उत्तरम्— (क) दर्शनाय। (ख) कृष्णाय। (ग) गुरवे। (घ) बालिकायै।
 (ङ) स्वागताय। (च) तुभ्यम्। (छ) शिष्याय।

9. वर्ण-विच्छेद कीजिए—

- उत्तरम्— सुदामा = स् + उ + द + ा + म् + ा

व्यवहारः = व्+य्+अ+व्+अ+ह्+।+र्+अ+ :
 आश्रमः = आ+श्+र्+अ+म्+अ+ :
 मुनिः = म्+न्+न्+ः
 विप्रः = व्+ः+प्+र्+अ+ :

आर्यभटः

15

अभ्यासः

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर संस्कृत में दीजिए—

- उत्तरम्— (क) प्राचीनकालस्य पञ्च वैज्ञानिकानां नामानि सन्ति—गौतम, कण्व, लीलावती, कणाद, आर्यभटः इति।
 (ख) 'आर्यभटीयम्' इति पुस्तकस्य लेखकः आर्यभटः अस्ति।
 (ग) सृष्टिनिर्माणस्य सिद्धान्तः अस्ति यत् सृष्टिनिर्माणं एका तादृशी प्रक्रिया अस्ति या अनादि अनन्तकालं यावत् प्रचलति।
 (घ) आर्यभटस्य द्वितीय पुस्तकस्य नाम अस्ति 'सूर्य सिद्धान्त' इति।
 (ङ) सूर्यसिद्धान्तः इति पुस्तके आर्यभटः दिवारात्र्योः गणनायाः क्रमः, सूर्यग्रहणं चन्द्रग्रहणं च प्रतिपादितवान्।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए—

- उत्तरम्— (क) प्राचीनकाले विज्ञानक्षेत्रे अस्माकं देशस्य स्थानं श्रेष्ठमासीत्।
 (ख) तेषु एव आर्यभटः अपि एकः महान् वैज्ञानिकः अभवत्।
 (ग) अस्य प्रसिद्धं पुस्तकम् आर्यभटीयम् इति आसीत्।
 (घ) पृथिव्याः ग्रहाः तारकाः परिभ्रमन्तः दृश्यन्ते।
 (ङ) आर्यभटस्य द्वितीयं पुस्तकं सूर्य सिद्धान्तः अपि आसीत्।

3. निम्नलिखित शब्दों के अर्थ लिखकर वाक्य-रचना कीजिए—

- उत्तरम्— (क) दिवा = दिन
 ऋषभः परीक्षायां साफल्यार्थं दिवारात्रौ गहनम् अध्ययनं करोति।
 (ख) सः = वह
 सः आर्यभटीयम् इति पुस्तकं रचितवान्।
 (ग) अस्य = इसके/इसका/इसकी
 किम् अस्य प्रश्नानां समाधानम् अभूत्?
 (घ) अस्माकम् = हमारा/हमारे
 अस्माकं देशे क्रमेण षड् ऋतवः आयान्ति।

(ङ) योगदानम् = योगदान

विज्ञानक्षेत्रे डॉ० कलाम महोदयस्य महत्त्वपूर्ण योगदानं वर्तते।

4. हिंदी में अनुवाद कीजिए—

उत्तरम्— (क) वह श्रेष्ठ चिकित्सक है।

(ख) उन्होंने एक सिद्धांत को प्रतिपादित किया कि रोगों की जड़ अस्वाभाविक दिनचर्या है।

(ग) इस सिद्धांत के ऊपर उन्होंने स्वयं भी जीवन बिताया।

(घ) लोग उस चिकित्सक को अब भी याद करते हैं।

(ङ) गाँव में सामूहिक चर्चा के केंद्र रूप में वे होते थे।

5. निम्नलिखित शब्दों के धातु, लकार और वचन लिखिए—

उत्तरम्—	शब्दः	धातुः	लकारः	वचनम्
(क)	प्रचलति	= चल्	लट् लकारः	एकवचनम्
(ख)	परिभ्रमति	= भ्रम्	लट् लकारः	एकवचनम्
(ग)	दृश्यन्ते	= दृश्	लट् लकारः	बहुवचनम्
(घ)	अभवन्	= भू	लङ् लकारः	बहुवचनम्
(ङ)	आसीत्	= अस्	लङ् लकारः	एकवचनम्
(च)	उपलभ्यते	= लभ्	लट् लकारः	एकवचनम्

6. निम्नलिखित शब्दों का सन्धि-विच्छेद कीजिए—

उत्तरम्—	(क)	इदमपि	=	इदम् + अपि
	(ख)	केन्द्रोपरि	=	केन्द्र + उपरि
	(ग)	श्रेष्ठमासीत्	=	श्रेष्ठम् + आसीत्
	(घ)	इत्यादयः	=	इति + आदयः
	(ङ)	उपलभ्यते	=	उप + लभ्यते

7. विपरीतार्थक शब्दों को मिलाइए—

उत्तरम्—	प्राचीनः	नवीनः
	मम	तव
	देशः	परदेशः
	लघुः	दीर्घः
	अधिकः	स्वल्पः

8. निम्नलिखित वाक्यों को शुद्ध कीजिए—

उत्तरम्—	(क)	सः स्वीयेन आविष्कारेण संसारं चकितं कृतवान्।
	(ख)	अन्यः प्रसिद्धं पुस्तकम् 'आर्यभटीयम्' इति आसीत्।

- (ग) आर्यभटः सर्वप्रथमं सिद्धवान्।
 (घ) ग्रहाः तारकाः परिभ्रमन्तः दृश्यन्ते।
 (ङ) अस्य योगदानम् अविस्मरणीयम्।

दीपावली

16

अभ्यासः

1. निम्नलिखित प्रश्नों के संस्कृत में उत्तर दीजिए—

- उत्तरम्— (क) दशरथः अयोध्यायाः राजा आसीत्।
 (ख) लङ्काधिपतिः राजा रावणः सीताम् अपाहरत्।
 (ग) श्रीरामः रावणम् अहनत्।
 (घ) सीता श्रीरामेण मुक्ता।
 (ङ) दीपावली कार्तिकमासस्य कृष्णपक्षस्य अमावस्यायां तिथौ मान्यते।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए—

- उत्तरम्— (क) भारतवर्षः पर्वणां देशः अस्ति।
 (ख) अत्र प्रतिवर्षम् अनेके उत्सवाः मान्यन्ते।
 (ग) केचन राष्ट्रियाः उत्सवाः सन्ति।
 (घ) अयोध्यायाः राजा दशरथः आसीत्।
 (ङ) रामस्य पत्नीं सीतां रावणः अपाहरत्।

3. विग्रह कीजिए और समास का नाम लिखिए—

- उत्तरम्— (क) लंकाधिपतिः = लंकायाः अधिपतिः षष्ठी तत्पुरुष समासः
 (ख) प्रतिवर्षम् = वर्ष वर्ष प्रति अव्ययीभाव समासः
 (ग) अयोध्यावासिनः = अयोध्यायाः वासिनः षष्ठी तत्पुरुष समासः
 (घ) लक्ष्मीपूजनम् = लक्ष्म्याः पूजनम् षष्ठी तत्पुरुष समासः

4. संस्कृत में अनुवाद कीजिए—

- उत्तरम्— (क) दीपावली कार्तिकमासस्य अमावस्यायां मान्यते।
 (ख) अयं हिन्दूनां प्रमुखः उत्सवः अस्ति।
 (ग) अस्मिन् दिने श्रीरामः अयोध्यां प्रत्यावर्तत्।
 (घ) दीपावल्याः पूर्वं जनाः स्व गृहाणां लेपनं कुर्वन्ति।
 (ङ) ते नूतनानि नूतनानि वस्त्राणि धारयन्ति।
 (च) रात्रौ लक्ष्म्याः पूजा कुर्वन्ति।
 (छ) वस्तुतः दीपावली अस्माकं प्रमुखः उत्सवः अस्ति।

5. हिंदी में अनुवाद कीजिए—

- उत्तरम्— (क) यहाँ प्रतिवर्ष अनेक उत्सव मनाते हैं।
(ख) यह उत्सव कार्तिक मास के कृष्णपक्ष की अमावस्या तिथि में मनाया जाता है।
(ग) कहा जाता है कि प्राचीन काल में अयोध्या के राजा दशरथ थे।
(घ) उनके पुत्र श्रीराम चौहद वर्षों तक वन में रहे।
(ङ) लंकाधिपति रावण ने राम की पत्नी सीता को हर लिया।
(च) राम ने रावण को मारा।
(छ) इस प्रकार सीता रावण के कारागार से मुक्त हुईं।

6. सन्धि-विच्छेद कीजिए—

- उत्तरम्— (क) एषूत्सवेषु = एषु + उत्सवेषु
(ख) प्रमुखोत्सवः = प्रमुखः + उत्सवः
(ग) वनेऽवसत् = वने + अवसत्
(घ) लंकाधिपतिः = लंका + अधिपतिः

7. निम्नलिखित शब्दों का वाक्यों में प्रयोग कीजिए—

- उत्तरम्— (क) अहनत् = मारा
श्रीकृष्णः कंसम् अहनत्।
(ख) अलंकरणैः = अलंकारों से
जनाः स्व गृहाणि विविधैः अलङ्करणैः सज्जी कुर्वन्ति।
(ग) कारागारात् = जेल से
सुभाषचन्द्र बोसः कारागारात् मुक्तः अभवत्।
(घ) एनम् = इसे
एनम् उत्सवं सर्वे जनाः सोल्लासं मानयन्ति।
(ङ) मान्यते = मनाया जाता है
श्रीकृष्णस्य जन्मोत्सवः प्रत्येकस्मिन् वर्षे भाद्रपदमासस्य कृष्णपक्षस्य अष्टम्यां तिथौ मान्यते।
(च) लिम्पन्ति = लीपते हैं
दीपावली उत्सवे सर्वे जनाः गृहाणि सुधया लिम्पन्ति।
(छ) खादन्ति = खाते हैं
सर्वे बालकाः मिष्टानानि खादन्ति।

8. सही वाक्य के सामने ✓ और गलत वाक्य के सामने X का चिह्न लगाइए—

उत्तरम्— (क) (✓), (ख) (✓), (ग) (✓), (घ) (✓)।

ऋतुराजः

17

अभ्यासः

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर संस्कृत में दीजिए—

उत्तरम्— (क) वसन्तऋतुः सर्वश्रेष्ठः ऋतुः अस्ति अतः एषः ऋतुराजः कथ्यते।

(ख) वसन्तऋतौ प्रकृतेः सौन्दर्यं दृष्ट्वा चित्तं प्रसीदति।

(ग) होली-उत्सवे जनाः अन्योन्यस्य उपरि रङ्गान् प्रक्षिपन्ति प्रमुदिताः च भूत्वा गायन्ति नृत्यन्ति च।

(घ) अस्माकं सौभाग्यम् अतः यतोहि वयं भारतवासिनः स्म।

2. निम्नलिखित कथन शुद्ध हैं या अशुद्ध—

उत्तरम्— (क) अशुद्धम्। (ख) शुद्धम्। (ग) अशुद्धम्। (घ) अशुद्धम्। (ङ) अशुद्धम्।

3. एक शब्द में उत्तर दीजिए—

उत्तरम्— (क) सुखावहः। (ख) रमणीया। (ग) षट्। (घ) वसन्तऋतौ। (ङ) वसन्तऋतौ। (च) होली। (छ) मन्दम्।

4. निम्न तालिका को पूर्ण कीजिए—

उत्तरम्—	प्रथमा	ऋतुः	ऋतू	ऋतवः
	द्वितीया	गुरुम्	गुरू	गुरून्
	तृतीया	साधुना	साधुभ्याम्	साधुभिः
	चतुर्थी	शिशवे	शिशुभ्याम्	शिशुभ्यः
	पञ्चमी	साधोः	साधुभ्याम्	साधुभ्यः
	षष्ठी	शिशोः	शिशवोः	शिशूनाम्
	सप्तमी	गुरौ	गुरवोः	गुरुषु
	सम्बोधन	हे साधो!	हे साधू!	हे साधवः!

5. प्रश्न बनाइए—

उत्तरम्— (क) पुष्पेषु के गुञ्जन्ति? (ख) कः पुष्पाणां सौरभम् आवहति?
(ग) पवनः कथं वहति? (घ) सर्वत्र कस्य वातावरणं भवति?

6. विपरीतार्थक शब्दों का मिलान कीजिए—

उत्तरम्— उत्तरायणः दक्षिणायणः
शैत्यम् उष्णत्वम्

बालः
गच्छति
इतः

वृद्धः
आगच्छति
ततः

7. उचित पद के द्वारा वसन्त काल का वर्णन पूरा कीजिए—

उत्तरम्— वसन्तकालः सुखदः भवति। वसन्त-ऋतौ प्रकृतिः रमणीया भवति। सर्वत्र चित्रविचित्राणि कुसुमानि विकसन्ति। पुष्पेषु भ्रमराः गुञ्जन्ति। पवनः मन्दं मन्दं वहति। उद्यानेषु जनाः भ्रमन्ति, बालाः च आनन्देन क्रीडन्ति। वसन्त-ऋतुः ऋतुराजः कथ्यते।

सुवचनानि

18

अभ्यासः

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर संस्कृत में दीजिए—

- उत्तरम्— (क) उदारचरितानां कृते सम्पूर्णा वसुधा कुटुम्बकम् अस्ति।
(ख) मनस्येकम्, वचस्येकम्, कर्मण्येकं महात्मनां कृते अस्ति।
(ग) विद्यार्थी सुखं त्यजेत्।
(घ) ये विद्यया, तपस्या, दानेन, ज्ञानेन, शीलेन, गुणेन धर्मेण च हीनाः भवन्ति ते मनुष्यरूपेण मृत्युलोके भुवि भारभूता भवन्ति।
(ङ) धीराः न्यायात् पथः न प्रविचलन्ति।

2. निम्नलिखित श्लोकों को पूरा कीजिए—

- उत्तरम्— (क) अयं निजः परोवेति गणना लघुचेतसाम्।
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्॥
(ख) सुखार्थी वा त्यजेद् विद्यां विद्यार्थी वा त्यजेत् सुखम्।
सुखार्थिनः कुतो विद्या विद्यार्थिनः कुतः सुखम्॥
(ग) येषां न विद्या न तपो न दानं ज्ञानं न शीलं न गुणो न धर्मः।
ते मृत्युलोके भुवि भारभूता मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति॥

3. संस्कृत में अनुवाद कीजिए—

- उत्तरम् (क) विद्यार्थिनः सुखं कुतः?
(ख) न कश्चिद् कस्यचित् मित्रम्।
(ग) न कश्चिद् कस्यचिद् शत्रुः।
(घ) व्यवहारेण मित्राणि शत्रवश्च जायन्ते।
(ङ) विद्या सुखस्य विरोधी अस्ति।

4. निम्नलिखित शब्दों के स्त्रीलिंग रूप लिखिए—

उत्तरम्—	बुद्धिमान् = बुद्धिमती	कुमारः = कुमारी
	प्रधानः = प्रधाना	गुरु = गुरुआणी
	गुणवान् = गुणवती	श्रीमान् = श्रीमती

5. निम्नलिखित श्लोकों का अर्थ लिखिए—

उत्तरम्— अर्थ—

- (क) सुख चाहने वाले को या तो विद्या छोड़ देनी चाहिए या विद्या चाहने वाले को सुख छोड़ देना चाहिए। सुख चाहने वाले को विद्या कहाँ और विद्या चाहने वाले को सुख कहाँ।
- (ख) यदि नीतिनिपुण लोग निंदा करें अथवा प्रशंसा करें, लक्ष्मी (धन) आए या अपनी इच्छा से चली जाए। आज ही मृत्यु हो अथवा युगों (वर्षों) बाद, किंतु धैर्यवान लोग न्याय के पथ से एक पग विचलित नहीं होते।
- (ग) जिनकी न विद्या है, न तप है, न दान है, न ज्ञान है, न शील (आचरण) है, न गुण है, न धर्म है, वे इस मृत्युलोक में धरती पर मनुष्यरूप में भार होकर पशुवत् जीवन बिताते हैं।

6. हिंदी में अनुवाद कीजिए—

- उत्तरम्— (क) उदार हृदय वालों के लिए तो संपूर्ण वसुधा ही परिवार है।
- (ख) जिनके पास न विद्या है, न तप है, न दान है।
- (ग) मध्यम लोग कार्य को प्रारंभ करके विघ्न पड़ जाने के भय से बीच में ही छोड़ देते हैं।
- (घ) नीतिकुशल लोग निंदा करें अथवा प्रशंसा।
- (ङ) धीरपुरुष न्याय के पथ से एक पग भी विचलित नहीं होते हैं।

7. निम्नलिखित शब्दों का मिलान कीजिए—

उत्तरम्—	(क) उदारं चरितं येषां ते	उदारचरिताः
	(ख) महान् आत्मा येषां ते	महात्मनः
	(ग) यः सुखम् एव इच्छति	सुखार्थी
	(घ) त्यागं कुर्वन्ति	परित्यजन्ति
	(ङ) यथा इच्छा तथा	यथेष्टम्
	(च) यत्र प्राणिनः वसन्ति	मृत्युलोकः

8. निम्नलिखित शब्दों के अर्थ लिखिए और वाक्य बनाइए—

- उत्तरम्— (क) निजः = अपना
अयं निजः तत् परेषाम् इति लघुचेतसां विचारः।

- (ख) महात्मनाम् = महात्माओं का
अस्माभिः सदा महात्मनां सङ्गः करणीयः।
- (ग) भुवि = धरती पर
अस्यां भुवि विविधाः प्राणिनः निवसन्ति स्म।
- (घ) सुखार्थी = सुख चाहने वाला
सुखार्थी विद्यया वञ्चितः भवति।
- (ङ) विद्यार्थी = विद्या चाहने वाला
यः विद्यार्थी भवति सः सुखानि न इच्छति।
- (च) प्रारभ्य = प्रारंभ करके
नरेशः कार्यं प्रारभ्य कुत्रः गतः?

भारतवर्षस्य आत्मा-ग्रामः

19

अभ्यासः

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर संस्कृत में दीजिए—

- उत्तरम्— (क) भारतस्य आत्मा ग्रामः अस्ति।
(ख) ग्रामवासिनाम् आजीविकायाः आधारः कृषिकार्यम् अस्ति।
(ग) ग्रामे संयुक्त परिवारव्यवस्था भवति।
(घ) ग्रामस्य वातावरणम् अत्यन्तं सुरम्यं भवति।
(ङ) समितिः ग्रामस्य समग्र विकासाय कार्यं करोति।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए—

- उत्तरम्— (क) भारतस्य 70% जनाः ग्रामे वसन्ति।
(ख) वर्तमाने कृषकाः पारम्परिक आधुनिक साधनैः कृषिकार्यं कुर्वन्ति।
(ग) ग्रामस्य वातावरणम् अत्यन्तं सुरम्यं भवति।
(घ) तडागः, कूपः, नदी इत्यादयः जलस्य पारम्परिक स्रोतांसि भवन्ति।
(ङ) समितिः ग्रामस्य समग्र विकासाय कार्यं करोति।

3. निर्देशानुसार कोष्ठक में दिए शब्दों के तीनों में रूप लिखिए—

- उत्तरम्— (क) भारतः = भारतस्य भारतयोः भारतानाम्
(ख) सः = तेन ताभ्याम् तैः
(ग) गृहम् = गृहे गृहयोः गृहेषु
(घ) परोपकारः = परोपकाराय परोपकाराभ्याम् परोपकारेभ्यः
(ङ) विद्यालयः = विद्यालयम् विद्यालयौ विद्यालयान्

4. हिंदी में अनुवाद कीजिए—

- उत्तरम्— (क) उनके जीवन में यह घटना अनपेक्षित थी।
(ख) शहरों में बड़े घर होते हैं।
(ग) आजकल शहर में प्रदूषण की समस्या दिखाई देती है।
(घ) बगिया के चारों ओर लताएँ और फूल हैं।
(ङ) प्रकृति के स्वभाव के विपरीत आचरण नहीं करना चाहिए।

5. निम्नलिखित शब्दों से उपसर्ग अलग करके लिखिए—

- उत्तरम्— आजीविका = आ + जीविका संलग्नः = सं + लग्नः
संयुक्तः = सम् + युक्तः सुरम्यम् = सु + रम्यम्
प्रकृतिः = प्र + कृतिः दुराग्रहः = दुर् + आग्रहः

6. निम्नलिखित शब्दों की विभक्ति और वचन लिखिए—

उत्तरम्—	शब्दः	विभक्तिः	वचनम्
(क)	गृहे	= सप्तमी	एकवचनम्
(ख)	प्रकृत्याः	= षष्ठी	एकवचनम्
(ग)	साधनैः	= तृतीया	बहुवचनम्
(घ)	सत्काराय	= चतुर्थी	एकवचनम्
(ङ)	ग्रामम्	= द्वितीया	एकवचनम्
(च)	विकासाय	= चतुर्थी	एकवचनम्

7. चित्रों को देखकर वाक्य लिखिए—

- उत्तरम्— (क) सिंहः गुहायां तिष्ठति।
(ख) दाडिमं रक्तवर्धकं भवति।
(ग) शुकः शाखायाम् उपविष्टः अस्ति।

सत्यस्य सुफलम्

20

अभ्यासः

1. निम्नलिखित प्रश्नों के संस्कृत में उत्तर दीजिए—

- उत्तरम्— (क) काष्ठिकः काष्ठवस्तूनि निर्माप्य तानि विक्रीय च धनम् अर्जयति स्म।
(ख) काष्ठिकस्य कुठारः सरोवरस्य जले अपतत्।
(ग) तस्य विलापं श्रुत्वा सरोवरस्य देवी आविर्भवति।
(घ) देवी काष्ठिकस्य सत्यवादितया प्रीता अभवत्।
(ङ) त्रयोऽपि कुठारान् लब्ध्वा काष्ठिकः सुखी अभवत्।

2. उदाहरण के अनुसार कोष्ठक में दिए शब्दों में तृतीया विभक्ति का प्रयोग करके वाक्यों को भरिए—

उत्तरम्— (क) श्रमेण अलम्। (ख) कोलाहलेन अलम्।
(ग) कलहेन अलम्। (घ) वार्तया अलम्।
(ङ) विलापेन अलम्।

3. निम्नलिखित शब्दों का वाक्यों में प्रयोग कीजिए—

उत्तरम्— (क) जलदेवी काष्ठिकस्य सत्यवादितया प्रीता अभवत्।
(ख) परिश्रमशीलः सदा सुखी तिष्ठति।
(ग) आखेटकः मृगयायै वनं प्रति प्रस्थितः।
(घ) वृक्षाः पर्यावरणं शोधयन्ति।
(ङ) काष्ठिकस्य कुठारः सरोवरे अपतत्।

4. रंगीन शब्दों को आधार मानकर प्रश्न बनाइए—

उत्तरम्— (क) काष्ठिकः कुत्र अगच्छत्?
(ख) कस्य परिसरे विविधाः वृक्षाः आसन्?
(ग) सा केन सह जलात् बहिः आगच्छति?
(घ) कान् प्राप्य सः सुखी अभवत्?
(ङ) देवी कस्मात् बहिः आगच्छति?

5. निम्नलिखित शब्दों में संधि कीजिए—

उत्तरम्— (क) कः + चित् = कश्चित्
(ख) आविः + भवति = आविर्भवति
(ग) इति + उक्त्वा = इत्युक्त्वा
(घ) सत्यम् + एव = सत्यमेव

6. विशेष्य-विशेषण का मिलान कीजिए—

उत्तरम्— गहनम्	वनम्
रम्यः	सरोवरः
लौहमयः	कुठारः
प्रसन्ना	देवी
विविधाः	वृक्षाः

अभ्यासः

1. निम्नलिखित प्रश्नों के संस्कृत में उत्तर दीजिए—

- उत्तरम्— (क) नृपस्य सचिवाः राजभक्ताः आसन्।
 (ख) नृपः बुद्धिदेवश्च दस्युभिः गृहीतौ।
 (ग) नृपस्य छिन्नाम् अङ्गुलीं दृष्ट्वा दस्युराजः अवदत् यत् रे मूर्खाः! मम देवी अङ्गहीनस्य बलिं न वाञ्छति अतः एनमपि त्यजत।
 (घ) बुद्धिदेवस्य पुत्रहीनत्वात् दस्युराजः तस्य बलिं नाददात्।
 (ङ) नृपस्य अङ्गुली छिन्ना आसीत् अतः सः बलिकार्याय अनुपयुक्तः आसीत्।

2. रंगीन पदों को आधार मानकर प्रश्न बनाइए—

- उत्तरम्— (क) कस्य बहवः सचिवाः आसन्? (ख) अन्ये मन्त्रिणः किं कृतवन्तः?
 (ग) केन शोभनं न कृतम्? (घ) नृपः कस्यार्थं वनं गतवान्?
 (ङ) अधुना किं पूर्णं भविष्यति?

3. उदाहरण के अनुसार निम्नलिखित वाक्यों में सर्वनाम शब्द किसके लिए प्रयुक्त हुआ है—

- उत्तरम्— (क) बुद्धिदेवाय (ख) बुद्धिदेवाय (ग) राज्ञः कृते
 (घ) दस्युराजाय (ङ) नृपबुद्धिदेवाभ्याम्

4. 'क' स्तंभ में दिए गए विशेषणों को 'ख' स्तंभ में दिए गए शब्दों से मिलाइए—

उत्तरम्— क	ख
छिन्ना	अङ्गुली
शान्ता	पीडा
राजभक्ताः	सचिवाः
सन्तुष्टा	प्रजा
क्रुद्धः	दस्युराजः

5. उदाहरण के अनुसार रूप बदलकर वाक्य दोबारा लिखिए—

- उत्तरम्— (क) नृपः बुद्धिदेवम् अपृच्छत्।
 (ख) राजा आखेटाय वनम् अगच्छत्।
 (ग) दस्युराजः सेवकान् अकथयत्।
 (घ) बुद्धिदेवः उत्तरम् अयच्छत्।
 (ङ) दस्युराजः बन्दिनम् आनयत्।
 (च) दस्युः तौ मुक्तौ अकरोत्।

6. निम्नलिखित वाक्यों को घटनाक्रम के अनुसार लिखिए—

- उत्तरम्— (क) एकः नृपः स्नेहेन प्रजां पालयति स्म।
(ख) तस्य बुद्धिदेवः नाम्नः सचिवः आसीत्।
(ग) सः सर्वदा कथयति स्म—“ईश्वरः यत् करोति तत् शोभनम् एव करोति।”
(घ) बुद्धिदेवस्य पुत्रः मृतः नृपस्य च अङ्गुली छिन्ना जाता।
(ङ) एकदा नृपः सचिवश्च आखेटाय वनं गतवन्तौ।
(च) तत्र तौ दस्युभिः बलिकार्याय गृहीतौ।
(छ) दस्युराजः अकथयत्—“पुत्रहीनतया सचिवः बलिकार्याय अनुपयुक्तः।”
(ज) राजा च अङ्गहीनतया बलिकार्याय अनुपयुक्तः।
(झ) राजा अकथयत्—“त्वं सत्यं वदसि, ईश्वरः यत् करोति तत् शोभनम् एव करोति।”
(ञ) उभौ ततः पलायितौ।

7. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए—

- उत्तरम्— (क) नृपः प्रजावत्सलः आसीत्।
(ख) तस्य बहवः सचिवाः आसन्।
(ग) ईश्वरः यत् करोति तत् शोभनम् एव करोति।
(घ) सः एकान्ते तम् आहूतवान्।
(ङ) वने तौ दस्युभिः गृहीतौ दस्युराजस्य समीपे च नीतवन्तौ।
(च) सेवकाः नृपम् अपि दस्युराजस्य समक्षं नीतवन्तः।
(छ) तेन मुक्तौ उभौ ततः पलायितौ।

8. निम्नलिखित वाक्यों में से सर्वनाम शब्दों को छाँटकर लिखिए—

- उत्तरम्— (क) सः। (ख) तेन, सर्वा। (ग) ते, सर्वे। (घ) सः तम्। (ङ) तौ। (च) मम।

9. संस्कृत में अनुवाद कीजिए—

- उत्तरम्— (क) राज्ञः बहवः सचिवाः आसन्।
(ख) एकस्मिन् दिने तस्य पुत्रः मृतः।
(ग) राज्ञः एका अङ्गुलि छिन्ना।
(घ) राज्ञा स्व मन्त्रिणा सह आखेटाय अगच्छत्।
(ङ) दस्युना परित्यक्तौ तौ ततः पलायितौ।

व्याकरण-विभागः

22

अभ्यासः

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।